

'מקרא קצר' ו'מקרא מסורס' בפירושו ר' עובדיה ספורנו לתורה

משה רחמימי

א. מקרא קצר

האמצעי הפרשני 'מקרא קצר'¹ מצוי תדיר בפירושיהם של פרשני ימי הביניים.² בפירושו על פי מידה זו אין בכוונת הפרשן לטעון שהמקרא משובש, אלא יש כאן סגנון כתיבה ספרותי, המחסר ומקצר באופן שהקורא המשכיל יבין שלפניו מקרא קצר.³ אם כן, יישומו של אמצעי זה הוא עניין של פרשנות, המשאיר מקום לפרשן להשלים את הפסוק הנראה בעיניו כחסר.

* מאמר זה הוא עיבוד מתוך עבודת מחקר על פירושו ר' עובדיה ספורנו לתורה הנכתבת באוניברסיטת בראילן בהדרכת פרופ' אי טויטו ופרופ' שי רגב.

1. 'דרך קצרה', 'חסרי' (ראבי"ע); 'לשון קצר', 'קצרו דברייהם' (רש"י), ועוד ביטויים המכוונים לאותו העניין.

2. לדוגמה, ראבי"ע לדב' כ יט: "כבר ביארתי בספר היסוד כי יתכן בכל לשון לקצר לאחוז דרך קצרה, כמו 'חמור לחם' (שמ"א טז כ), רק מילת 'לא' יתכן להיותה נחסרת, כי הטעם יהיה להיפך".

3. היטיב לבטא זאת ר' יונה אבן ג'ינאח: 'דע כי העבריים פעמים רבות מחסרים וגורעים משהו מן הדברים... כדי להקל ולקצר, וזה כאשר יבין השומע את כוונתם, ילפי הרגלם שמחסרים רבות מהמלים, כאשר סמכו על הבנת המעין, ראה פרץ, אבן ג'ינאח, עמ' 317-318. על שיטת רד"ק בנושא זה ראה אצל פרץ, מקרא קצר.

בפירושו של ר' עובדיה ספורנו (איטליה, 1470-1550) יש שימוש במידה פרשנית זו, אם כי בהיקף מצומצם. עם זאת, בשונה מפרשני ימי הביניים, אין ספורנו מזכיר כל מינוח פרשני⁴ המצביע על מידה זו, אלא משלבה בפירושו. השימוש באמצעי זה נעשה הן על ידי כתיבת הפסוק הנדון עם 'ההשלמה' והן על ידי ציון המילה החסרה בלבד. בחינת המופעים שבהם משתמש ספורנו בפירושו באמצעי פרשני זה - מצביעה על מספר שיקולים המניעים אותו לפרש את הפסוק כחסר ולהשלימו.

1. חסרון המושא

מטעמי סבירות תחבירית מציע ספורנו להשלים משפטים, שהמושא הישיר או העקיף חסר בהם.

- 'הלא אם תיטיב, עצמך, ותשתדל להיות גם אתה לרצון, שאת, רום המעלה וההתנשא רובץ לפניך...'⁵

- 'את היי, היי נוחה לבעלך בדרכי טובך באופן שאת בלבד ולא אשה אחרת תהיי לאלפי רבבה ויירש זרעך...'⁶ ספורנו משלים את המושא, היי נוחה לבעלך, והתוצאה - ריבוי לאלפי רבבה.

- 'זרעה הקריב, את חיל ההמון של כל רכב מצרים...'⁷ הפסוק חסר מה הקריב (הפעיל) פרעה, שגרם לתגובת היראה של ישראל.

2. חסרון הלוואי או התיאור

ספורנו משלים בפירושו פסוקים הנראים כקטועים, וחסרים הם את הלוואי או התיאור למשפט העיקרי. כמו כן יש דוגמות שבהן הפסוק שלם מבחינה תחבירית, אך ספורנו מפרש על ידי שילוב מילים בפסוק ונותן תפקיד תחבירי אחר לחלק השני של הפסוק.

4. כגון: כלומר, רוצה לומר, פירוש וכדו'.

5. פירוש, ב' ד' ז.

6. פירוש, ב' כד' ס.

7. פירוש, ש' י' ז. דוגמה נוספת לחסרון המושא: פירוש, ש' י' י.

2.א. פסוקים קטועים-חסרים

- ב' ד ח: ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בשדה: הפסוק חסר את דבריו של קין אל הבל. ויאמר קין אל הבל אחיו, כמה חרה לו ונפלו פניו בגלל אחיו.⁸

- ב' לט: וטרפה לא הבאתי אליך אנכי אחטנה מידי תבקשנה: בפסוק חסר מה ביקש לבן מידי יעקב. ספורנו מחלק בין שני סוגי טרפות ומוסיף על דרך המקרא הקצר, 'לא הבאתי אליך אנכי אחטנה, טרפה שנטרפה בחטא שלי ושגגתי, אבל הבאתי בלבד טרפה שנטרפה באונס, אף על פי כן - מידי תבקשנה, שלא כדין'.⁹

- ב' מ' לד ב: וזאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה: מכיוון שהשורש נפ"ל אינו מתאים בלשון המקרא לירושת נחלה, אלא רגיל הוא ביחס לגורלות,¹⁰ מפרש ספורנו את הפסוק כפעולה המקדימה לירושה, דהיינו הגורל. וזאת הארץ אשר תפול לכם בנחלה, תפול לכם בגורל קודם שתכבשו כולה, כי בגורל יאות לשון נפילה...¹¹

2.ב. הוספת לוואי או תיאור

- ב' ג יא: ויאמר מי הגיד לך כי עירם אתה: קשה לשייך את השאלה 'מי הגיד לך' לעובדת היותו ערום, שהרי האדם גילה וידע שְעָרוֹם הוא באכילת הפרי ובפקיחת עיניו (פס' ז). ספורנו מסביר את שאלת ה' על ידי הוספת הלוואי לשאלה. "מי הגיד לך, ידיעת 'הטוב והרע', כי עירום אתה, שבשביל זה תהיה ערום ראוי להתכסות".¹²

8. פירוש, ב' ד ח.

9. פירוש, ב' לט.

10. ביחס לגורל בכלל נכתבו מספר פעלים מאותו שדה סמנטי. אנו בחרנו דוגמות המתייחסות לגורל ירושת הארץ: שלי"ך (יהו' יח ח); יר"ה (יהו' יח ו); נפ"ל (יש' לד ז). ביחס לירושת נחלה משמשים פעלים אחרים: נת"ן; יר"ש; סו"ב. אף פסוקים הנראים לכאורה יוצאים מן הכלל שיש בהן שימוש בפועל נפ"ל, אין הם מתייחסים לנחלה, אלא לגורל על הנחלה (יהו' יג ו; יח' מז יד, כב; מח כט).

11. פירוש, ב' מ' לד ב. דוגמה נוספת: פירוש, שמי יג טו (ראה גם ראביע לפסוק).

12. פירוש, ב' ג יא.

ברי' טז ז: 'וימצאה מלאך ה' על עין המים במדבר'. נראה כי ספורנו סובר, שאין ראוי לייחס למלאך את הפועל מצ"א, המורה על אקראיות, כאירוע בלתי מתוכנן. לפיכך, ספורנו מפרש את הפועל כנוכח לדעת שהגר ראוייה להתגלות. 'וימצאה מלאך ה', מצא אותה מוכנת למראות אלהים, ובכך נראה לה על עין המים מתפללת.¹³

יש פסוקים שתיאור האופן כתוב בהם, אך ספורנו בכ"ז מפרש או מבהיר את האופן שהפעולה נעשתה:

- 'והכני אם על בנים, יכה אותי בזה שיהרוג אם על בנים, גם כשאוכל אני להמלט מידו'.¹⁴

- 'וישלח אותם משה אלף למטה לצבא, שלח אלף לכל מטה, שיתקבצו יחדו לצבא'.¹⁵

3. חסרון הנסמך

בדוגמות שלפנינו מפרש ספורנו את הפסוקים פירוש מטונימי, דהיינו, הכתוב מציין את הדבר הכללי כעומד במקום פרטים-חלקים ממנו.¹⁶

- ברי' א ד: 'ויבדל אלהים בין האור ובין החשך'. על סמך פסוק ה מפרש ספורנו, שההבדלה היא בין הזמנים שבהם היו משמשים האור והחושך. 'שהבדיל בין זמן האור לזמן החושך... שהבדיל האור והחושך שיהיו משמשים בזמנים מתחלפים נבדלים...'.¹⁷

- ברי' יג ו: 'ולא-נשא אתם הארץ'. הבעיה הלשונית (נשא - זכר; הארץ - נקבה) והקשר הפסוקים מביאים את ספורנו לפרש 'ולא נשא אותם הארץ, מרעה הארץ לא היה מספיק לשניהם'.¹⁸

- שמי' א י: 'והיה כי-תקראנה מלחמה'. הבעיה הלשונית בפסוק

13. פירוש, ברי' טז ז. דוגמות נוספות: פירוש, במי' כד ז; לא נ.

14. פירוש, ברי' לב יב.

15. פירוש, לא ו.

16. על הגדרת המטונימיה וסוגיה, ראה מילון בלשנות, עמ' 133; ניר, סמנטיקה, עמ' 43.

17. פירוש, ברי' א ד-ה. ראה גם פירוש, ברי' א יח.

18. פירוש, ברי' יג ו.

(תקראנה - רבות; מלחמה - יחידה) מניעה את ספורנו לפרש 'כי תקראנה רעות וצרות של איזו מלחמה'.¹⁹

4. 'מושך עצמו ואחר עמו'

סוג נוסף של 'מקרא קצר' הוא תופעת 'מושך עצמו ואחר עמו'.²⁰ משמעה של מידה פרשנית זו, שאות שימוש, מילה או מספר מילים בפסוק כביכול כתובות פעמיים, והן משמשות את הצלע או הפסוקית שנכתבו בצדן וגם את הצלע והפסוקית האחרת בפסוק.²¹

- ברי' ט ד: 'אך-בשר בנפשו דמו לא תאכלו'. מקומה ותפקידה של המילה 'דמו' בפסוק אינם ברורים. ספורנו מחבר בין הדם והבשר ומסב את התואר 'בנפשו' על שניהם. 'אך בשר בנפשו, אך בשר של חי בעודו עם נפשו, שהוא חי, דמו, וגם כן דמו שפירש בעודו חי, לא תאכלו...'.²²

- ברי' כז לט-מ: 'הנה משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים מעל. ועל חרבך תחיה...'. מ' השימוש ('זמטל') מונעת את החיבור לחלק הראשון של הפסוק. ספורנו מחברו לתחילת פסוק מ ומסב את הפועל 'תחיה' גם על סוף פסוק לט. 'ומטל השמים מעל, ועל חרבך תחיה, ושתחיה מטל השמים, בלתי שתצטרך לעבודת האדמה הצריכה למטר, ותחיה גם כן על חרבך, במלחמה...'.²³

- שמי' ו ג: 'וארא אל אברהם... באל שדי ושמי' ה' לא נודעתי להם'. בפסוק זה רק אות השימוש ב' נמשכת על שני התיאורים ומבהירה את האופן שבו התגלה ה', והאופן שבו לא התגלה. 'וארא, במראה הקודמת לנבואה... ושמי' ה' לא נודעתי להם, בי"ת 'באל שדי' נמשכת

19. פירוש, שמי' א י. דוגמות נוספות: פירוש, שמי' י יב, במ' כב ג (א).

20. הביטוי מופיע אצל ראבי"ע, לדוגמה: ברי' כ ט.

21. הסבר למידה זו ראה אצל ראבי"ע, קה' ה א; הנצי"ב, הקדמתו בפירושו לתורה 'קדמת העמק', ז; בוארון, ראבי"ע, חגי, ראבי"ע.

22. פירוש, ברי' ט ד.

23. פירוש, ברי' כז לט-מ.

לתיבת יושמי. אמר: ובשמי הי לא נודעתי להם, באותו המראה...".²⁴

5. חילוף הנושא בפסוק

בסוג זה של מקרא קצר מפרש ספורנו שתי פעולות בפסוק כנעשות על ידי שתי דמויות (שני נושאים במשפט), אף שבפסוק מוזכרת דמות אחת. הפרשן סבור, כי דמות שנייה היא שעושה את הפעולה בפרשייה, אף שנוכחותה סמויה.

- שמי לב ד: ויקח מידם ויצר אתו בחרט ויעשהו עגל מסכה. לפי ספורנו, אהרון אמנם ביקש זהב מהעם ואף השליכו לאש, אך הפועל ויעשהו אינו מיוחס אליו, אלא למישהו אחר. "ואומר להם למי זהב... ואשליכוהו באש... ויצא העגל הזה, בלתי פעולת השתדלותי, ולא המתנינו שאעשהו אני כדבריהם, כי אמנם באמרו ויעשהו עגל מסכה (פסי ד) לא אמר זה על אהרון, אבל רצונו עשה אותו העושה, כענין יוסמך את ידו... ושחטי (וי ג ח) שרצונו: יוסמך המקריב, ישחט השוחט... שהם עשו את העגל אשר עשה בו מעשה אהרון, שציירו והשליך הזהב באש".²⁵

- וי טז ט: ויהקריב אהרון את-השעיר אשר עלה עליו הגורל להי ועשהו חטאת. אף שהנושא בפסוק הוא אהרון, ספורנו מתייחס לפסוקית ויעשהו חטאתי בנפרד ומפרש את הגורל כנושא ויעשהו. "ועשהו חטאת, הגורל יעשה את השעיר חטאת, כאמרם ז"ל 'הגורל עושה חטאתי ואין השם עושה חטאתי'".²⁶

6. סיכום 'מקרא קצר'

יש המציגים שלושה סוגי מניעים הגורמים לפרשן לנקוט את אמצעי המקרא הקצר: סבירות הגיונית - הנשענת על הגיונו של הפרשן והקורא; סבירות תחבירית - המבוססת על כללי הלשון והתחביר וסבירות הקשרית

24. פירוש, שמי ו ג.

25. פירוש, שמי לב כד.

26. פירוש, וי טז ט. דוגמה נוספת: פירוש, שמי כא ח.

- המבוססת על הקשרו של הפסוק לפסוקים הסמוכים וזיקתו לעניין בכללו.²⁷

בחינת הדוגמות שנקט ספורנו בפירושו בדרך המקרא הקצר, ובעיקר בחינת הפסוקים שבהם נמנע מלפרש בדרך זו, בעוד שפרשנים קדמונים הלכו בה, מראה כי ספורנו מיעט בשימוש באמצעי זה. יש פסוקים שבעיני פרשני ימי הביניים זוקקים פירוש בדרך המקרא הקצר, וספורנו מפרשם בדרך אחרת או לרוב אינו מפרשם כלל. ניתן לראות כי בפסוקים שניתן להשלים את החסר בדרך של סבירות הגיונית או סבירות הקשרית - נמנע ספורנו מהליכה בדרך זו, ורוב פירושויו בשיטת המקרא הקצר מתמקדים בתחום התחביר. אך גם בתחום זה אין ספורנו משלים בפירושו את הנושא או הנושא במשפט, אלא רק את חלקיו הטפלים. להלן מספר דוגמות, שבהן לא פירש ספורנו כלל, בעוד שאחרים פירשו בשיטת המקרא הקצר:

נושא: - ברי' כט ב: 'ישקו [הרועים את] העדרים' (רש"י). ספורנו סבור

שהפירוש ברור מתוך הכתוב, ואין צורך לאמרו לקורא.

- ברי' מא יג: 'י[פרעה] השיב על כניי (רש"י). ספורנו יכול לסמוך על דבריו של רש"י ולטעון, שאכן התופעה רגילה ותדירה, ואין צורך להסבירה. יוכן כל דרך מקראות קצרים על מי שעליו לעשות הם סותמים את הדבר.²⁸

- שמי יב יח: 'ב[חודש ה]ראשון בארבעה עשר יום לחדש' (ראב"ע). "אחז דרך קצרה בעבור שהזכיר בתחילה 'ראשון הוא לכם' (פס' ב)."²⁹ ספורנו אכן יכול להסכים עם הערתו של ראב"ע וסובר שתוכן הפסוק מובן (גם על סמך פסוק ב), ואין צורך לפרשו.

- וי' ה א: "העד' שמעה קול אלה" (ראב"ע).

נושא: ברי' ד כד: 'ולמך [יוקם] שבעים ושבעה' (רש"י). בהסתמך על

27. ראה פרץ, אבן ג'נאח, בעיקר עמ' 153; פרץ, מקרא קצר, בעיקר עמ' 321.

28. רש"י לברי' מא יג.

29. ראב"ע לשמי יב יח. דוגמה דומה בברי' ח ה.

הצלע המקבילה יכי שבעתים יקס-קין, ספורנו לא רואה צורך לפרש.

- ברי כה כה: יכי ציד [יתן/יביא] בפיו (רמב"ן).

- שמי יח ד: יושם האחד אליעזר כי [אמר] אלהי אבי בעזריי (ראבי"ע). הפועל 'אמר' מופיע בפסוק הקודם על גרשם יכי אמר גר הייתי בארץ נכריה, ואין צורך להזכירה שוב, לא בפסוק ולא בפרשנות, כפי שראבי"ע מעיד על הדבר: 'ואין כתוב יכי אמר אלהי אבי כי המלה שבה למעלה יכי אמר גר הייתי...' ³⁰

מילה הכופלת את עצמה - ברי ב ט: 'ועץ הדעת [דעת] טוב ורעי (ראבי"ע):

מושך עצמו ואחר עמו).

- שמי יג יח: 'דרך המדבר [מדבר] ים סוף' (ראבי"ע).

ספורנו סבור, שבשני המופעים הנ"ל ההערה הפרשנית מובנת מתוך

שטף הקריאה, ואין לפרשה.

מילים: ברי לו ו: 'וילך אל ארץ [שעיר] (רמב"ן). ספורנו סבור, כי אין

צורך בהשלמה זו, באשר מידע זה ניתן בפסוק ח הסמוך וכן מוזכר בברי לב לד, כפי שמעיד הרמב"ן: 'והנכון בעיני שיאמר וילך אל ארץ שעיר, וחסרו הכינוי בעבור היותו מובן, שכבר הזכיר שהיה עומד בארץ שעיר...' ³¹

- במי כב כג: 'להטתה [אל] הדרך' (ראבי"ע). ³²

- שמי ד יג: 'שלח נא ביד [אשר] תשלחי (ראבי"ע). ³³

לעומת דוגמות אלו שלא פירש, ניתן למיין את אלו שפירש בדרך

המקרא הקצר.

פסוק קטוע: ברי ד ז, ח; במי כד יד.

30. ראבי"ע לשמי יח ד.

31. רמב"ן לברי לו ו.

32. דוגמות נוספות: במי כא לא; כג ג.

33. דוגמה נוספת: שמי יח כ.

פסוק שלא ניתן בהכרח להבנה חד-משמעית או שניתן להבינו בטעות: ברי' טז ז; כד ט; לב יב; שמי יג טו.

בעיית לשון או קושי המונע את הקריאה הרצופה: ברי' יג ו (זכר-נקבה); ו יג (רבים-יחיד); כז לט-מ; שמי א י (רבים-יחיד); י יב; יד י; במי כב ג.

בצד הפסוקים הקטועים שפירש בדרך המקרא הקצר, יש פסוקים קטועים, שנמנע מלנקוט בהם את שיטת המקרא הקצר ופירשם בדרך אחרת, בשונה מפרשני ימי הביניים. להלן מספר דוגמות: ברי' ד טו;³⁴ כ טז;³⁵ שמי כב כב;³⁶ לב לב;³⁷ וי כב ב.³⁸

ניתן להסיק, כי ספורנו משתדל לפרש פסוקים קטועים בדרך פרשנית אחרת, ורק כשאינן לו מוצא אחר נוקט את שיטת המקרא הקצר. מהמקרים שבהם ספורנו לא פירש כלל ניתן להסיק, שהוא בחר לפרש רק פסוקים שאינם ברורים מתוך שטף הקריאה, או שלדעתו יש לפרשם בשונה מהמובן בקריאתם; ואילו פסוקים שבהם ההשלמה של הפסוק מובנת מאליה, בחר ספורנו שלא להתערב ולפרש. בהתייחס לשלוש הקטגוריות של פירושי המקרא הקצר: הסבירות ההגיונית, הסבירות ההקשרית והסבירות התחבירית, ניתן לראות כי ספורנו לא פירש פסוקים בקטגוריית הסבירות ההגיונית ובקטגוריית הסבירות ההקשרית, אלא נוקט הוא גישה שבה הוא סומך על יכולת הקורא לגשר ולהשלים את החסר במקרא הקצר, על פי ההיגיון ועל פי ההקשר, ללא צורך בהתערבות הפרשן. אף בפסוקים שבהם הצורך בהשלמת הפסוק נובע מצורך תחבירי, גם בהם נמנע מלפרש פסוקים החסרים את הנושא או הנשוא במשפט, שהרי לדעתו, הקורא

34. ראה רש"י לפסוק (יגזם ולא פירש עונשו).

35. ראה ראבי"ע לפסוק (מושך עצמו ואחר עמו).

36. ראה רש"י לפסוק (יגזם ולא פירש עונשו).

37. את הקטיעה בפסוק מפרש ספורנו כתנאי כפול במשפט התנאי, בשונה מרש"י.

38. את הבעיה התחבירית בפסוק מפרש ספורנו בשונה מראבי"ע, שנקט את שיטת 'מושך עצמו ואחר עמו'.

מסוגל להבין ולהשלים נתונים אלו מתוך הקשר הכתובים, אלא פירש רק את אלו שחסרים בהם החלקים הטפלים. אנו מבקשים להסיק, שספורנו פירש את אותם פסוקים הזוקים פירוש בדרך המקרא הקצר, שבהם הפירוש אינו מובן מאליו או שלפני הקורא עשויות לעמוד מספר חלופות להסבר הפסוק.

ב. מקרא מסורס

האמצעי הפרשני 'מקרא מסורס'³⁹ מצוי בפירושיהם של פרשנים רבים, אם כי בתדירות נמוכה, ומשמעו שיש להבין את הפסוק לאשורו, רק אם ישונה סדר המילים בפסוק. אין בכוונת אמצעי זה להביע ביקורת טקסטואלית, דהיינו, הכתוב משובש וזוקק תיקון כלשהו, אלא שהפסוק סוגן בסדר מסוים, וכדי לעמוד על משמעו יש להפוך את סדר המילים בפסוק או להפוך את סדר הקטעים ולקראם בסדר שונה.

כמו בשימושו באמצעי המקרא הקצר, גם במידה זו ממעט ספורנו להשתמש, ואף במקומות שבהם פירש על פי מידה זו, אין הוא מציין זאת במינוחים הפרשניים המקובלים אצל פרשני ימי הביניים. במקום אחד מזכיר ספורנו מינוח פרשני המגדיר את דרך הפירוש בשיטת המקרא המסורס. 'ויקח קרח, שער הכתוב וסדרו כאלו אמר: ויקח קרח ודתן ואבירם... ואנשים מבני ישראל. ואחר כך - ויקהלו על משה ועל אהרון...'⁴⁰ היינו, הפרשן מארגן מחדש את סדר הכתובים על פי ההיגיון וההקשר, על פי התחביר הלשוני או על פי סבירות סדר האירועים. בחינת המופעים שבהם משתמש ספורנו בפירושו במידה פרשנית זו, תלמד על השיקולים שהנחוהו לפרש בדרך סירוס המקרא. מבדיקת פירושים אלו עולים שני סוגים של דוגמות. האחד, דוגמות שספורנו רואה את חלקן האמצעי של פסוק או מספר פסוקים כמשפט טפל, כמאמר מוסגר, ומחבר את סוף הקטע לתחילתו. השני, שינוי סדר המילים בפסוק, המשנה את

39. 'מקרא הפוך', יסרס המקרא ודרשהו, 'מוקדם שהוא מאוחר בעניין'.

40. פירוש, במ' טז א-ג.

תפקידן התחבירי ומעניק משמעות אחרת לפסוק.

1. משפט טפל-לוואי באמצע הפסוק

- ברי' טו יג: על מנת לתרץ את הפער בין מספר השנים שבין בשורת השעבוד לבין מספר השנים שבהן שועבדו בני ישראל במצרים בפועל, מפרש ספורנו בעקבות קודמיו,⁴¹ בשיטת המקרא המסורס - המשפט הטפל. 'ועם זה הגיד קורות השעבוד והענוי העתידים אז לקצת דורות זרעו בסבלותם, כי אמנם זה לא קרה להם בדורות הצדיקים...'.⁴² היינו, יש לקרוא כך: 'גר יהיה זרעך בארץ לא להם [ועבדום וענו אותם] ארבע מאות שנה'.

- ברי' ל לג: 'וענתה בי צדקתי [ביום מחר כי תבוא על שכרי] לפניך'. לפי ספורנו, מבחינת הסבירות התחבירית יש לקרוא 'וענתה בי צדקתי לפניך' ולראות את החלק האמצעי כלוואי. 'כשתבא צדקתי להראות הראוי לחלקי בנולדים, תעיד לפניך על שלימות עבודתי, אשר בשכרה ישנה האל יתברך בנולדים...'.⁴³

- שמי' כג טו: 'את-חג המצות תשמר [שבעת ימים תאכל מצות כאשר צויתך] למועד חדש האביב'. ספורנו מצמיד את 'מועד חודש האביב' לנושא חג המצות בשל ההיגיון ובשל הלשון. 'למועד חדש האביב, שמור שיהיה בחדש האביב, על ידי עבורי השנים והחדשים'.⁴⁴

- דבי' ד מ: 'ושמרת את-חקיו ואת-מצותיו אשר אנכי מצוך היום [אשר ייטב לך ולבניך אחריו ולמען תאריך על האדמה אשר היא א-להיך נתן לך] כל הימים'. ספורנו משייך את הביטוי 'כל הימים' כחלק מציווי שמירת המצוות ומבקש להימנע מפירוש המשייך את

41. רמב"ן לברי' טו יג.

42. פירוש, ברי' טו יג.

43. פירוש, ברי' ל לג.

44. פירוש, שמי' כג טו. ראה גם פירוש, שמי' לד יח. לעומת אלו, ספורנו לא ראה צורך לפרש את הפסוק בשמי' יב טו: 'שבעת ימים מצות תאכלו... כי כל-אכל חמץ ונכרתה הנפש ההיא מישראל מיום הראשון עד יום השביעי', באשר ההיגיון מכתוב, שהביטוי 'מיום הראשון עד יום השביעי' אינו מתייחס לכרת.

הביטוי לעניין אריכות הימים על האדמה.⁴⁵

2. משפט טפל-לוואי בתוך קטע (מספר פסוקים)

בדוגמות הבאות ספורנו מפרש בשיטת המקרא המסורס שני פסוקים או יותר כיחידה אחת ומאבחן משפט טפל-משפט לוואי באמצע היחידה.

- ברי טו יג-טז: 'ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה [וגם את הגוי...]. ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמרי עד הנה'. הנושא העיקרי בקטע זה הוא ירושת הארץ על ידי בני אברהם והנימוק לאיחור מימוש ההבטחה. מתוך ההקשר ההגיוני מפרש ספורנו את הפסוקים יד-טו כמאמר מוסגר, על אשר יקרה לבנים ולאברהם עד שיירשו את הארץ. 'ידוע תדע, הודיעו סיבת איחור ירושת הבנים והיא: כי לא שלם עון האמורי, כי לא יצדק לגרש גוי מארצו... עד אותו הזמן שישלם בו עון האמורי...'.⁴⁶

- דבי ה ד-ו: 'פנים בפנים דבר ה' עמכם בהר מתוך האש [אנכי עמד בין ה' וביניכם בעת ההוא להגיד לכם את דבר ה' כי יראתם מפני האש ולא עליתם בהר] לאמר אנכי ה' א-להיך...'. מתוך ההקשר ההגיוני משייך ספורנו את 'לאמרי לדברי ה' בהר. פסוק ה הוא מאמר מוסגר על מקומו ותפקידו של משה, מאחר שבני ישראל נרתעו מהדיבור פנים בפנים. "פנים בפנים דבר ה' אליכם... לאמר אנכי, כמו שביאר למעלה 'וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר: אנכי (שמי' כ א-ב). אמנם עמידתי בין ה' וביניכם היתה להגיד לכם את דבר ה', כי יראתם".⁴⁷

- דבי י יב-יג: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך [כי אם ליראה את ה'... ולאהבה אתו... ולעבד את ה'... לשמר את-מצות ה'...] לטוב

45. פירוש, דבי ד מ.

46. פירוש, ברי טו יג.

47. פירוש, דבי ה ד-ו.

לד'. 'מה הי א-להיך שאל מעמד' נמשך אל 'לטוב לד'. שיעור הכתוב הוא אפוא, מה הי א-להיך שואל מעמד לטוב לד, והתשובה-הדרך להגיע למטרה זו היא רשימת הפעולות במאמר המוסגר-הלוואי שבאמצע הקטע. 'מה הי א-להיך שואל מעמד... כי אם ליראה... ולאהבה אותו... וכל זה הוא שואל לטוב לד, כדי שתזכה לחיי עולם'.⁴⁸

הדוגמות בסעיפים הנ"ל הן דוגמות לפסוקים, שלדעת הפרשן, אין ניתן להבינם כהלכה, הן בגלל העובדה שניתן להבינם בשתי פנים או בשל המרחק שבין שני חלקיו העיקריים של הפסוק, שמשפט הלוואי מפריד ביניהם. בדוגמות שהובאו בסעיף 1, אף שהן באותו פסוק, האברים העיקריים של הפסוק רחוקים הם וניתנים להבנה בכפל משמעות. בדוגמות שהובאו בסעיף 2 יש מרחק גדול יותר בין האברים, וחלקן אף ניתנות להבנה כפולה.

בגלל כל אחת מסיבות אלו (או שתיהן יחד) סבור ספורנו, שיקשה על הקורא לעמוד על המשמעות הנכונה בקריאה שוטפת, ועל כן הוא יוזם את הפירוש על פי מידת המקרא המסורס, המצביע על המשפט הטפל ומעמיד את הקורא על המשמעות הנכונה בעיני הפרשן.

3. שינוי התפקיד התחבירי

בפירושים על מידת המקרא המסורס, שבהם משנה הפרשן את סדר המילים, ניתן להבחין בין שני סוגים. האחד, שינוי סדר המילים בפסוק הגורם לשינוי תפקידן התחבירי, ומכאן גם לשינוי משמעותו של המשפט כולו. השני, שינוי סדר המילים הוא דק לכאורה, כי ניתוח המשפט וגם משמעויות מילותיו לאחר הסירוס זהים לאלה שלפני הסירוס.⁴⁹ הדוגמות שיובאו להלן הינן מהסוג הראשון, אשר לגביהן קיימות שתי הבנות

48. פירוש, דבי י יב.

49. ר' יונה אבן גינאח קורא לסוגים אלו 'מן ההפוך' ומן המוקדם והמאוחר' בהתאמה. ראה פרץ, הפוך, בעיקר עמ' תרסא-תרסח.

חלופיות, זו של הפרשן, כמו גם האפשרות לפרש את הפסוק כמות שהוא, ללא סירוס. ספורנו יוזם את פירושו ומעמיד את הקורא על המשמעות הנכונה בעיניו.

- שמי יד ג: 'סגר עליהם המדבר'. מקריאת הפסוק ניתן להבין כי המדבר סגר על ישראל (המדבר=נושא). על פי הנאמר בפסוק ב: 'ויחנו... לפני בעל צפון', מפרש ספורנו שהנושא הסמוי במשפט הוא 'בעל צפון', ואילו 'המדבר' מקבל את תפקיד המושא. 'סגר עליהם המדבר, בעל צפון סגר עליהם את המדבר'.⁵⁰

- שמי כח כא: 'והאבנים תהיין על שמות בני ישראל'. פסוק זה ככתבו אינו מובן מצד ההיגיון והקשר הפסוקים, המלמדים שהשמות הם הנכתבים על האבנים, ולא האבנים על השמות. ספורנו מפרש, שאכן השמות הם הנכתבים על האבנים, ופירוש המילה 'עלי' הוא בשביל, מוקדשים לשם. 'והאבנים תהינה על שמות בני ישראל, כשיקדישום המתנדבים יהיה הקדשם לשם כך שיכתבו עליהם שמות השבטים'.⁵¹

- במי יד כד: 'והביאתיו אל הארץ אשר בא שמה וזרעו יורשנה'. מהפסוק ניתן להבין שאמנם קָלב יגיע לארץ ישראל, אך לא יזכה לירש אותה באופן מלא, אלא זרעו יורשנה (זרעו=נושא; יוריש=נשוא חוזר). ספורנו מעמיד את הקורא על הטעות בקריאה זו ומפרש, שכלב הוא זה שינחיל את הארץ לזרעו (כלב=נושא; יוריש=נשוא; זרעו=לוואי). 'וזרעו יורשנה, הוא יוריש לזרעו, לא כענין שאר דור המדבר, שאף על פי שבניהם ירשו אותם לא היו הם המורשים...'.⁵²

- דבי כ יט: 'כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצורי'. ניתן לפרש את הפסוק כך: האדם=נושא; עץ השדה=מושא.⁵³ ספורנו בחר לפרש על דרך חילוף התפקידים התחביריים (עץ השדה=נושא; אדם=מושא) ולקרוא את הפסוק בתמיהה: 'כי האמנם עץ השדה הוא אדם!...'

50. פירוש, שמי יד ג.

51. פירוש, שמי כח כא.

52. פירוש, במי יד כד.

53. ראבי"ע ורמב"ן: 'כי האדם עץ השדה, והטעם, כי חיי בן אדם הוא עץ השדה'.

וכיון שאינו כן... הנה בהיות שלא תשיג זה בהשחתת האילנות אין
ראוי שתשחיתם...⁵⁴.

4. סיכום 'מקרא מסורס'

בחינת הדוגמות שנקט ספורנו בדרך המקרא המסורס, ובעיקר בחינת הפסוקים שבהם נמנע מלפרש בדרך זו, בעוד שפרשנים קדמונים הלכו בה, מראה כי ספורנו מיעט בשימוש באמצעי זה. להלן מספר דוגמות, שבהן לא פירש ספורנו כלל, בעוד שפרשנים אחרים פירשו בשיטת המקרא המסורס:

סדר מניית אישים: פסוקים שבהם מונים שמות אישים שלא בסדר הסביר המתבקש,⁵⁵ יש פרשנים שמפרשים על פי מקרא מסורס ומשנים את הסדר ברשימה;⁵⁶ במקרים מעין אלו ספורנו לא פירש כלל.

סדר פעולות: פסוקים שבהם סדר הפעולות אינו סביר,⁵⁷ יש שפירשן⁵⁸ על פי שיטת המקרא המסורס, ואילו ספורנו לא פירש כלל.

שינוי סדר מילים: בפסוקים מסוימים הקריאה הסבירה מחייבת שינוי מקום של מילה אחת או של ביטוי קצר והעברתו למקום סמוך למקומו בפסוק. בדוגמות אלו הפסוק ניתן לפירוש יחיד, ושינוי סדר המילים אינו משנה את המשמעות של הפסוק, אלא לכל היותר מאיר אותו באור ברור יותר על ידי סירוס סדר המילים. נראה כי בסוג זה של פסוקים, אף שהמשמעות ברורה מתוך הקריאה,⁵⁹ יש פרשנים שהעירו ופירשו את הקריאה הנכונה, ואילו ספורנו אינו מתייחס

54. פירוש, דבי כ יט, וראה גם רש"י שם.

55. כגון ברי' כד נ; לא ד; במי' כז ב.

56. כגון רש"י לבמי' כז ב.

57. כגון ברי' כח יב; שמי' טז כ; דבי' כח ו.

58. כגון רש"י לשמי' טז כ; רמב"ן אמנם מתייחס לבעיה, אך חולק על דרך הפתרון של רש"י: זואין צורך שנהפוך המקרא.

59. רמב"ן, וי' א א: "ושיעור הכתוב לפי פשוטו ומשמעו ויקרא ה' אל משה וידבר אליו מאהל מועד". על אף שהרמב"ן מודע שזהו הפשט והמשמע של הפסוק, בכל זאת מצא לנכון לפרש. ספורנו סבור, שסוג זה של פסוקים אין צורך לפרשם.

- לפסוקים מעין אלו כלל. להלן מספר דוגמות:
- ברי כה כה: יכלו כאדרת שער' - יכלו שער כאדרתי (ראבי"ע).
 - ברי מ ה: ויחלמו חלום שניהם' - ויחלמו שניהם חלום (רש"י).
 - ברי מא נז: יוכל הארץ באו מצרימה לשבר אל יוסף' - יאל יוסף לשבורי (רש"י, ראבי"ע).
 - שמי יד ל: זירא ישראל את מצרים מת על שפת הים' - זירא ישראל על שפת הים את מצרים מתי (ראבי"ע).
 - וי' א ב: יאדם כי יקריב מכס' - יאדם מכס כי יקריבי (רמב"ן).
 - במי' כב לג: יוגם אתכה הרגתי' - יוגם הרגתי אותך (רש"י).

נראה כי לפני ספורנו עמדו שני הסוגים של פסוקים הניתנים לפירוש על פי מידת המקרא המסורס. בסוג הראשון נכללים הפסוקים אשר אינם ניתנים להבנה חד-משמעית בקריאה שוטפת. בדוגמות שהובאו לעיל בסעיפים 1-3 ניתן להבין את הפסוק בדרך שונה מזו של הפרשן או שקשה לעמוד על המשמעות ללא התערבות הפרשן. בסוג זה של פסוקים התערב ספורנו והעמיד את הקורא על המשמעות הנכונה של הפסוק. לעומת זאת, בפסוקים שבהם ההבנה היא חד-משמעית, ביכר ספורנו שלא להתערב, אלא לסמוך על יכולתו של הקורא לעמוד על משמעות הפסוק, תוך שהוא מסדר בכוחות עצמו את המילים בסדרן הנכון.⁶⁰

ג. דברי סיכום

בהקדמה לפירושו מציג ספורנו את המניעים לכתיבת פירושו: '... אז אמרתי אספרה מה שמץ דבר מצאה ידי במכוון בה, הלא מצער המשוער אצלי יעיר רבים ונכבדים, לתת אמרי שפר, וזכרון בספר, יגדיל תורה ויאדיר. כי אמנם מקוצר רוח ומעבודת וטרדת בני עמנו בארץ לא להם...

60. בשונה מדרכו של ראבי"ע, אשר פירש על דרך המקרא המסורס את הפסוקים אשר הסירוס בפסוק אינו גורם לשינוי בתפקידיהן התחבירי של המילים ובמשמעויותיהן, והתנגד להשתמש במידה זו בפסוקים שבהם הסירוס משנה את ניתוח המשפט ואת משמעויות מילותיו. ראה פרץ, ראבי"ע, בעיקר עמ' 117-118.

עד אפס מקום וזמן נאות להביט נפלאות מתורתנו.⁶¹ קהל היעד שלו הם היהודים בני דורו, אשר הינם ביקורתיים ומחפשים פשר לכתובים, ומאידך אינם מקדישים זמן רב ללימוד התורה בהעמקה. אין ספורנו מבקש להציג פירוש רחב היקף בעל משנה פרשנית, המתמקדת בכל פסוק ותופעה פרשנית, אלא ליצור פירוש קצר לתורה (להלא מצער המשוער אצלי), העונה על צרכים אלו של בני דורו. נראה שגם בנושאי דיונו אין ספורנו מצביע על כל תופעה של מקרא קצר ומקרא מסורס, אלא מפרש רק מקראות שאינם מובנים לקורא בקריאה השוטפת. כאשר הבנת הפסוק ככתבו היא אפשרית או כאשר ניתן לפרשו ללא השלמות, מעדיף הפרשן שלא להתערב. המטרה של פירוש קצר ותמציתי, המאפשרת קריאה ברצף והבנת התורה ללא התערבות של הערות פרשניות, היא המנחה את ספורנו בנושא זה, ועל כן העיר או השלים את הכתוב בפסוקים שבהם ההשלמה הכרחית להבנה, ובאחרים השאיר זאת להבנתו של הקורא המשכיל.

קיצורים ביבליוגרפיים

- בוארון, ראב"ע** ז' בוארון, "מושך עצמו ואחר עמו" בפרשנותו של ר' אברהם אבן עזרא", בתוך: ספר בר אילן, ג, רמת גן תשנ"ח, עמ' 28-46.
- גוטליב, ביאור** ז' גוטליב, ביאור על התורה לרבי עובדיה ספורנו (כולל מאמר כוונות התורה), מהדורת גוטליב - דרום, ירושלים תשמ"ד.
- חגי, ראב"ע** י' חגי, "שורשיו העתיקים של הכלל הפרשני 'מושך עצמו ואחר עמו' השגור בפירושי ר' אברהם אבן עזרא למקרא", לשוננו, נה (תשנ"א), עמ' 97-104.

61. גוטליב, ביאור: הקדמת ספורנו לפירוש התורה, עמ' ג-ד.

- מילון בלשנות**
א' רודריג-שוורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן יהודה תשנ"ב.
- ניר, סמנטיקה**
ר' ניר, מבוא לבלשנות - סמנטיקה, תל אביב תש"ן.
- פירוש**
פירוש ספורנו לתורה, בתוך: ז' גוטליב (מהדיר), באור על התורה לרבי עובדיה ספורנו, ירושלים תשמ"ד.
- פרץ, אבן ג'נאח**
מ' פרץ, "דרך קצרה" - מידה פרשנית במשנת ר' יונה אבן ג'נאח", בתוך: עיוני מקרא ופרשנות, ג, רמת גן תשנ"ג, עמ' 317-347.
- פרץ, הפוך**
מ' פרץ, "לדרכו הפרשנית של ר' יונה אבן ג'נאח: יהפוך וימוקדם ומאוחר", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תרסא-תרפא.
- פרץ, מקרא קצר**
מ' פרץ, 'מידה פרשנית במיתודה של רד"ק: מקרא קצר', בתוך: עיוני מקרא ופרשנות, ד, רמת גן תשנ"ז, עמ' 149-188.
- פרץ, ראב"ע**
מ' פרץ, "מקרא מסורסי בפרשנותו של ר' אברהם אבן-עזרא", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 9 (א) (תשמ"ה), עמ' 117-124.